

A DÉLVIDÉK/VAJDASÁG TURISZTIKAI KÍNÁLATA ÉS KERESLETE

Tózsér Anett

Nemzetstratégiai Kutatóintézet, anett.tozser@nski.gov.hu

DOI: 10.33538/TVT.190403.3

Absztrakt

A tanulmányban bemutatom, összegzem a Délvidék turizmusát, annak kínálati és keresleti jellemzőit. A Délvidék fő turisztikai vonzerőit jelentik a városok szecessziós értékei, a történelmi várak, a népi építészet és népi hagyományok emlékei, a gyógyfürdők és a gasztronómiai örökség. A térség turisztikai kínálatát a természeti értékek (védett területek, gyógyfürdők), a kulturális értékek (épített értékek, szellemi értékek, gasztronómia) és a szálláshely-szolgáltatások szerinti részletezésben gyűjtöttem össze. A Délvidék kereslet elemzése során a vajdasági területek teljesítményét összehasonlítottam az ország többi részének a teljesítményével is. A keresleti elemzés során a vendégek és a vendégéjszakák számának változását vizsgáltam a 2012–2018. közötti időszakban. A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a Délvidék elsődleges turisztikai termékei a kulturális erőforrásokra épülő termékek, ugyanakkor azt is kiemelhetjük, hogy a térség a tényleges turisztikai teljesítményének nagy részét a fürdőhelyeken realizált vendég- és vendégéjszaka számokból nyeri.

Kulcsszavak: *Délvidék, Vajdaság turizmusa, turisztikai kereslet, turisztikai kínálat*

Abstract

In the study I present and summarize the tourism of the Southland, its supply and demand characteristics. The main tourist attractions of the Southland are the cities' Art Nouveau values, the historic castles, folk architecture and folk traditions, spas and gastronomic heritages. I collected the tourism offer of the area in terms of natural values (protected areas, spas), cultural values (built values, intellectual values, gastronomy) and accommodation services. While analysing the tourist demand in the Southland, I compared the performance of the Hungarian-populated districts with the performance of the majority Serbian-populated areas. During the tourist demand analysis, I examined the change in the number of guest and the overnight stays between 2012–2018. Studies show that the primary tourism products of the Southland are products based on cultural resources, but it can also be emphasized that most of the actual tourism performance of the region is provided by the number of guest and guest nights spent in the spas.

Keywords: *Southland, tourism in Vojvodina, tourist demand, tourist offer*

Bevezetés

A tanulmányban összefoglalom a Délvidék turizmusa kínálatának elemeit, a természeti, a kulturális értékeket és a szálláshely kínálatot, valamint elemzem a keresletének főbb szegmenseit, a belföldi- és a külföldi turisták számának és a vendégéjszakák számának változását a 2012–2018. közötti időszakban, a szerbiai turizmussal való összehasonlításban. Ezen kívül még vizsgáltam a Szerbia iránti keresletnek az üdülőhelyek szerinti megoszlását. A tanulmány elkészítéséhez szakirodalmi vizsgálatokat és a fejlesztési dokumentumokkal kapcsolatos vizsgálatokat végeztem el, illetve főként a Szerb Statisztikai Hivatal, valamint a Szerb Kereskedelmi, Idegenforgalmi és Távközlési Minisztérium által közölt adatokat dolgoztam fel.

1. Módszertan

A kutatás során szakirodalmi elemzéssel feltártam a Délvidék turisztikai értékeit, azonosítottam a térség turisztikai kínálati potenciálját. A természeti értékek között vizsgáltam a térségnek a védett természeti értékekkel, a különleges természeti jelenségekkel, a gyógy- és termálfürdővel való ellátottságát. A kulturális értékek között számba vettem a városok és a szecesszió emlékeit, a templomok, a várak, az ipari műemlékek, a népi építészet, a néphagyományok, a szellemi örökség értékek látnivalóit. Vizsgáltam a délvidéki szálláshely szolgáltatás jellemzőit és azonosítottam a főbb desztinációkat és a jövedelemforrást jelentő turisztikai termékeket. A Délvidék turisztikai erőforrásaira vonatkozóan kevés magyar nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre, azonban kiemelhető az is, hogy az elmúlt időszakban több turisztikai fejlesztési dokumentum is született (Szerbia turizmusfejlesztési stratégiája 2015–2025, a Vajdasági magyar közösséget érintő idegenforgalmi fejlesztési stratégia 2018, vagy Zenta idegenforgalmi fejlesztésének programja 2017.), amelyek hitelesen elemzik a régió turisztikai teljesítményének alakulását.

A turisztikai kereslet elemzése során az adatforrást elsősorban a Szerb Statisztikai Hivatal adatbázisa, és a Szerb Kereskedelmi, Idegenforgalmi és Távközlési Minisztérium adatközlései jelentették. E fejezetek elemzése során kitértem a Szerbiába és a Vajdaságba érkező turisták száma változásának elemzésére és a Vajdaságba érkező bel- és külföldi turisták számának változását a Szerbiába érkező bel- és külföldi turisták számának változásával összehasonlításban vizsgáltam. Elemeztem Szerbia küldő országait a beutazók és az általuk eltöltött vendégéjszakák vonatkozásában. Sor került még a Szerbia iránti keresletnek az üdülőhelyek szerinti vizsgálatára, kiemelt városok, fürdőhelyek és hegyvidéki központok bontásban. E vizsgálatok alapján vontam le a főbb következtetéseket.

2. Eredmények bemutatása

2.1. A Délvidék általános bemutatása

A Délvidék hivatalos neve Vajdaság Autonóm Tartomány. 2008 szeptemberében a tartományi képviselőház megszavazta a tartomány statútumát, melyet Szerbia parlamentje 2009. november 30-án elfogadott. Ennek értelmében a tartomány saját jelképeket használhat, saját törvényeket hozhat, nemzetközi megállapodásokat köthet, saját vagyonnal rendelkezhet. Vajdaság tartomány székhelye Újvidék, második legnagyobb városa Szabadka. A tartománynak hat hivatalos nyelve van: szerb, magyar, horvát, román, szlovák, ruszin. A lakosságának nagy része görögkeleti szerb vallású, de jelentős számban élnek itt katolikusok, reformátusok, evangélikusok, továbbá mohamedánok és más, kisebb egyházak követői (KORHECZ 2009, THOMKA et al. 2010).

Vajdaság lakossága a 2011-es népszámlálás alapján 1 931 809 fő, amelynek kétharmada (66,75 százalék) szerb nemzetiségű (1 289 635 fő). 2011-ben a Délvidék lakosságának nemzetiségi megoszlásában a magyarok részaránya 13 százalék, a becsült számuk 251 136 fő volt (MUNICIPALITIES AND REGIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA 2012). A 2011-es népszámláláskor mért lakosság számát összehasonlítva a 2002. évi népszámlálás adataival elmondható, hogy 5 százalékkal csökkent a Vajdaságban élők száma (2 031 992 főről 1 931 809 főre) (STATISTICAL YEARBOOK OF THE REPUBLIC OF SERBIA 2012). A 2002-es népszámlálás óta a magyarok részaránya nagyobb mértékben csökkent a Vajdaságban, mint a szerb lakosság aránya. A 2002-ben a Vajdaság lakosságának nemzetiségi megoszlásában a magyarok részaránya 14,28 százalék, becsült számuk 270 000 fő volt. Ezek szerint a magyarság részaránya 2011-re 7 százalékos csökkenést jelez (-18 864 fő). A németység szinte teljesen eltűnt, de továbbra is számottevő a horvátok, a ruszinok, a szlovákok, a románok, a bunyevácok, a cigányok aránya. Kisebb számban, de jelen vannak a macedónok, a bolgárok, a magukat jugoszlávnak, montenegróinak vagy ukránnak vallók is.

Vajdaság hivatalosan 7 körzetre van felosztva, melyek az alábbiak: Észak-Bácskai körzet, Dél-Bácskai körzet, Nyugat-Bácskai körzet, Észak-Bánsági körzet, Közép-Bánsági körzet, Dél-Bánsági körzet és Szerémségi körzet. Ezek a körzetek nem mindig követik a tájegységek természetes földrajzi határait. A körzetek összesen 45 községre oszlanak, amelyek több kisebb falu és város közös közigazgatási egységeit jelentik, hasonlóan az egykori magyarországi járásokhoz. A községek legjelentősebb települései a községközpontok, amelyek általában az egész község névadói is egyben. A Vajdaság 465 településéből 52 város, illetve városias jellegű.

A Vajdaság területét a Duna, a Tisza és a Száva három nagy földrajzi tájegységre osztja: Bácska, Bánság és Szerémség. A földrajzi értelemben vett Bácska északi része ma is Magyarországnak, a magyar Alföldnek a része, így földrajzi értelemben Közép- és Dél-Bácska képezi a Szerbiához tartozó Bácskát. Bácska északi részén él a délvidéki magyarok háromnegyed része, központjuk Szabadka. A magyarság maradék egynegyed része a Bánságban és Újvidék környékén szétszórva él. A Bánságot (vagy más néven Bánátot) a román–szerb határ kettévágja, így csak Nyugat-Bánság képezi Szerbia részét. A Szerémséget a szerb–horvát határ osztja kétfelé, így Szerbiához a Kelet-Szerémség tartozik (THOMKA et al. 2010).

2.2. A Délvidék turisztikai kínálata

2.2.1. Természeti értékek

A Vajdaság területének több mint háromnegyed részét a mezőgazdaság hasznosítja. A helyi vagy országos védelem alatt álló területek nagysága a tartomány területének alig 6 százaléka. A tartománynak az egyetlen *nemzeti parkja* a Tarcal-hegység Nemzeti Park (Fruška Gora Nemzeti Park), amely Szerbiában a Vaskapu után a második legnagyobb nemzeti park. Ezen kívül található még itt 8 *természetvédelmi terület* is (például a szerémségi Obedi-láp, Erzsébetlak közelében a Császár-tó, vagy a Ludasi-tó).

A tartomány legmagasabb pontja a Bánságban található, ez a Verseci-hegység csúcsa, a Kudrici tető (641 m). A térség *természeti érdekességeihez* tartozik, hogy bár a Bánság mocsaras vidék volt – amit a 17. századtól kezdve lecsapoltak –, mégis itt található Európa egyetlen sivatagi jellegű vidéke, a Delibláti-homokpuszta, amelyet az „európai Szaharának” is neveznek. Különleges természeti érték még a Törökbecse és Aracs között húzódó Sós-kopó, az Észak-Bánátban található nagy kiterjedésű szikes puszta, valamint a Telecskai-dombok, Európa legvastagabban rétegzett löszlerakódása (THOMKA et al. 2010, [HTTPS://DELHIR.INFO](https://delhir.info), [HTTP://ERTEKTAR.RS](http://ertektar.rs)).

A *gyógyfürdők* a Vajdaság turizmusának meghatározó szegmensét jelentik. Palicson termálfürdő, Magyarakanizsán gyógyfürdő és gyógyközpont, Óbecsén a Sós-fürdő, Temerinben a Grisza-féle gyógyfürdő található. A melencei Ruszanda-tó a Bánság egyetlen működő gyógyfürdője. A Mohol közelében lévő gyógyvíznek, illetve gyógyhatású sárnak a tervek szerint a közeljövőben megtörténik a turisztikai célokra való kiépítése. Az újvidéki Jódfürdő rehabilitációs központként működik, gyógyvizét Minakva néven palackozzák. Az apatini fürdő köré ugyancsak rehabilitációs és rekreációs központ épült. Kiemelhető még a bácskossuthfalvi rekreációs központ, az adai és az orlavai gyógyásár, a torontáltordai „keserevíz”, és a 2014-ben átadott pacséri gyógyfürdő (THOMKA et al. 2010, G. NAGY 2018).

2.2.2. Kulturális és örökségértékek

Vajdaság gazdag épített örökségekben, műemlék épületekben, várakban, ipari műemlékekben, amelyeknek a jelentős része azonban nem hasznosul a turizmusban. Van azonban jó néhány olyan épített- és szellemi örökség, amelynek a turisztikai hasznosításáról is gondoskodtak.

Ezek között említhetők a *kulturális örökségek* és ezen belül is a szecesszió emlékei: Szabadkán a zsinagóga, a Városháza épülete, a Leovits-palota, a Városi Múzeum. Palics szecessziós épületei a Víztorony, a Vigadó és a Női fürdő. Újvidéken a zsinagóga, a Vasember háza, a Jódfürdő épülete, Magyarakanizsán a városháza, az úri kaszinó épülete, Zentán pedig a Tűzoltólaktanya emelhetők ki ([HTTP://ERTEKTAR.RS](http://ertektar.rs)).

Az *egyházi emlékek* közül az aracsi templom és kő és az oroslámosi Templomdomb, a Bácsón épült Ferences templom, a verseci kegytemplom, az eleméri Szent Ágoston templom az itt élő magyarság önmeghatározásának szimbolikus műemlékeiként említhetők. A Vajdaságban több *vár* is épült, ezeknek azonban csak kis részük maradt meg jó állapotban. Ezek között kiemelt jelentőségű műemlék a nándorfehérvári vár, a Zimonyban álló vár Hunyadi-tornya, a bácsi királyi és érseki lovagvár, a péterváradai vár. Az al-dunai várak közül a legjobb állapotban Galambóc és Szendrő várát őrizték meg. Rednek és Szabács várának egyes részei szintén jól láthatók ma is.

A népi építészet körében említhetők a napsugaras oromfalú parasztházak és a díszített vagy dísz nélküli kapuoszlopok. A székelykevei, az adai, a temerini, a topolyai és a doroszlói tájház, a bezdáni Szentháromság kápolna, a tornyosi Magda-lak és a bácskossuthfalvi emlékház gyűjteménye ugyancsak a magyar népi építészeti emlékeit mutatják be.

A szellemi kulturális tájegységek közül a kupuszinai szellemi kulturális tájegység őrzi a kupuszinai nyelvjárást és meghatározó a több mint száz éve a délvidéki magyar népcsoportok részét képező bukovinai székelység által lakott tájegység is, itt kiemelten Székelykeve falu.

A gazdag néphagyományok közül ismertek a bácskai lakodalmak, a ludasi mesemondás hagyománya. Egyházaskéren Borbály Mihály mesemondóra emlékeznek, Lukácsfalván a kancsikások hagyományát ápolják, Torontálvásárhelyen a kecskézés, Óbecsén pedig a játékhagyományokat őrzik.

A népi táncincs legarchaikusabb fajtáját képezik a tavaszi termékenységi rítusokhoz kötődő lánykörtáncok (karikázók). Ugyancsak említést érdemelnek a horgosi illetve a horgos környéki táncok (csárdás egyedül, körcsárdás, friss csárdás, mars).

A népviseletek között a doroszlói viselet a fiatalabb magyar népviseletek közé tartozik, és a kupuszinai sokszoknyás, eredeti palóc színvilágú, a bácskai svábok viseletének hatását is magán hordozó viselet is a mindennapok tartozéka.

A vajdasági magyarság legkedveltebb búcsújáró helye a Doroszlói Szentkút. Csókán Szent Anna-kultusz létezik, Temerinben az Illés-napi ünnep említhető, Mohol a jellegzetes úrnapi virágszőnyegek miatt vonzó. A töröktopolyai máriás búcsújáró kegyhely, a kupuszinai Szent Anna-napi templombúcsú, a topolyai Kálvária Golgotai szoborcsoportja és a péterrévei szerb szentkút is kiemelendő.

A Délvidék gazdag tájjellegű termékekben, ezen belül a borvidékek között a legjelentősebbek a szabadkai-horgosi homokvidék, a szerémségi, valamint a verseci és a Telecskai-dombok borvidékei. Ez utóbbi területen tevékenykedik a feketicsi Lódi borászat, a topolyai Brindza borászat, Csókán a Léderer család egyedi bora a félédes vörös csikóvér. Karlócán is mintegy 40 család foglalkozik borászattal.

Észak-Bánságban Padé és környéke fűszer- és gyógynövénytermő vidék és Horgoson, valamint Martonoson is hagyományosan termesztik és dolgozzák fel a fűszerpaprikát. A bácsfeketehegyi-feketicsi meggy (prima) egy helyi tájfajta, és a belőle készült meggy-pálinka is kifejezetten Feketicsre jellemző termék (THOMKA et al. 2010, [HTTP://ERTEKTAR.RS](http://ERTEKTAR.RS)).

A települések főként a népi- és vallási hagyományokhoz és a helyi termékekhez kapcsolódó rendezvényeket szerveznek. A vajdasági értéktár említi a Doroszlói szüretbált, az Adához tartozó Valkaisoron az Aratóversenyt, Völgyparton a Jár a malom című rendezvényt, Törökfalun a Kenyérszentelőt, a bajsai Prélót (a régi vendégeskedések hangulatát felelevenítő hagyomány) és a torontálvásárhelyi Vitkayvetélkedőt (a vajdasági magyarság zenei kultúrájának megőrzését szolgáló rendezvény) ([HTTP://ERTEKTAR.RS](http://ERTEKTAR.RS)).

A teljesség igénye nélkül további rendszeres fesztiválok még például a zentai Tiszavirág Fesztivál, az oromi Malomfesztivál, a magyarkanizsai Vajdasági Magyar Filmek Fesztiválja, a Nemzetközi Tamburazene Fesztivál; a Martonosi Nemzetközi Néptáncfesztivál, a tordai Durindó, a Palicsi Európai Filmfesztivál, a szabadkai Interetno Fesztivál, a zentai Mosolytenger Gyermekfesztivál.

2.2.3. Szálláshely-szolgáltatás a Délvidéken

A Szerb Kereskedelmi, Idegenforgalmi és Távközlési Minisztérium adatközlése szerint az alábbi *kereskedelmi szálláshelytípusokról* gyűjtenek adatokat Szerbiában: garni szálloda, kemping, motel, panzió, turistaszálló, aparthotel, hotel.

Szerbiában 2018-ban összesen 392 db kereskedelmi szálláshely 18 992 db szobaszámmal és 30 522 férőhelyszámmal állt a turisták rendelkezésére (1. táblázat). A szálláshelyek 63 százalékát a szállodák, 31 százalékát a garni szállók tették ki, a többi szálláshelyek (így a kempingek, a motelek, a panziók, a turistaszállók, az aparthotelek) száma meglepő módon elenyésző. A legnagyobb férőhelyszámot a szállodák biztosítják. Ezen belül is a négycsillagos szállodák nyújtják a teljes férőhelyszámnak csaknem a felét (44 százalék), a háromcsillagos szállodák pedig a harmadát (30 százalék). A statisztikákban nem esik szó a falusi szálláshelyekről és a fizető vendéglátóhelyekről. Ezek az adatok valószínűleg az adatszolgáltatás hiányosságával magyarázhatók, a Szerb Statisztikai Hivatal honlapján nem érhetők el a szálláshelykínálatra vonatkozó teljes körű adatsorok.

1. táblázat: Szálláshelykínálat Szerbiában 2018-ban

Kategória	Létesítmények száma (db)	Szoba- és apartman együttes száma (egységszám) (db)	Férőhelyszám (db)
Garni szálloda	121	2 757	4 460
Kemping	2	n.a.	n.a.
Motel	9	206	364
Panzió	2	77	144
Turistaszálló	7	308	690
Aparthotel	5	300	638
Hotel *	13	985	1 825
Hotel **	39	1 566	2 761
Hotel ***	89	4 429	7 360
Hotel ****	96	7 080	10 594
Hotel *****	9	1 284	1 686
Hotel összesen	246	15 344	24 226
Összesen	392	18 992	30 522

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turistica-inspekcija/>

A vajdasági szálláshelyek a szerbiai szálláshelyek 18 százalékát teszik ki. A vajdasági szobák és apartmanok aránya a szerbiai szobák és apartmanok 12 százalékát, a vajdasági szálláshelyek férőhelyszáma pedig a szerbiai szálláshelyek férőhelyszámának 16 százalékát jelentik. Ezek szerint a vajdasági szálláshelyek kapacitása kisebb, mint a szerbiai szálláshelyek kapacitása.

A vajdasági szállodák száma (2. táblázat) a szerbiai szállodák számának 16 százalékát, a vajdasági szállodai szobaszámok a szerbiai szállodák szobaszámának a tizedét, a vajdasági szállodák férőhelyei pedig a szerbiai szállodai férőhelyek 14 százalékát adják. Ez azt is jelenti, hogy a szerbiai szállodák nagyobb befogadóképességgel és kapacitásokkal rendelkeznek, mint a vajdasági szállodák. A panzió, a turistaszálló és a motel elenyésző arányban van jelen a vajdasági szálláshelykínálatban. Ez a kis arány már a szerbiai statisztikákban is tetten érhető. Ezek az adatok valószínűleg ugyancsak magyarázhatók a szerbiai adatszolgáltatás hiányosságaival: a Szerb Statisztikai Hivatal honlapján ebben az esetben sem érhető el a szálláshelykínálatra vonatkozó teljes körű adatsorok.

2. táblázat: Szálláshelykínálat a Vajdaságban 2018-ban

Kategória	Létesítmények száma (db)	Szoba- és apartman együttes száma (egységszám) (db)	Férőhelyszám (db)
Garni szálloda	23	551	948
Motel	3	76	136
Panzió	1	39	59
Turistaszálló	3	136	308
Hotel *	2	72	124
Hotel **	5	92	154
Hotel ***	15	52	1 070
Hotel ****	15	983	1 606
Hotel *****	3	349	546
Hotel összesen	40	1 548	3 500
Összesen	70	2 350	4 951

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turistica-inspekcija/>

A vajdasági települések között Újvidék, Magyarakanizsa, Zombor, Szabadka, Palics, Pancsova és Karlóca rendelkezik garni szállodákkal, Versec, Kiskér és Zombor rendelkezik motellel. Béskán panzió, Antalfalván, Redneken és Újvidéken található turistaszálló. Szállodával rendelkeznek többek között az alábbi települések: Újvidék, Szabadka, Zenta, Kelebia, Temerin, Ada, Versec, Ópazova, Palánka, Torontálszécsány, Ópáva, Árpatarló, Szávaszentdemeter, Nagybecskerek, Pecsince, Rednek. A legtöbb szálláshely Újvidéken, Szabadkán, Palicson érhető el.

A VAJDASÁGI MAGYAR KÖZÖSSÉGET ÉRINTŐ IDEGENFORGALOM FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA (2018) megállapításai szerint a szálláshelyek többsége minőségileg már nem elégíti ki az igényes turisták elvárásait, így felújításra szorulnak. Ezen kívül, a szálláskapacitások hiánya is jelentősen korlátozza az idelátogató turisták számát.

2.2.4. Szerbia főbb turisztikai desztinációi, turisztikai termékei

A VAJDASÁGI MAGYAR KÖZÖSSÉGET ÉRINTŐ IDEGENFORGALOM FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA (2018) megállapította, hogy Szerbiát az egész országot tekintve négy fő idegenforgalmi desztinációra oszthatjuk fel: a Vajdaság, Belgrád főváros, Nyugat-Szerbia és Kelet-Szerbia.

A magyarság szempontjából legfontosabb vajdasági régió területén turisztikai szempontból kiemelkedik Újvidék és a Fruška gora (Tarcál-hegy) térsége, valamint Szabadka és Palics térsége. A szálláskapacitás is ezekben a városokban a legnagyobb, minden kategória tekintetében. Vajdaság más részein éppen a szálláshelyek hiánya képezi az egyik legnagyobb problémát.

Szerbia leglátogatottabb desztinációja jelenleg Belgrád. Nyugat-Szerbia is a legismertebb idegenforgalmi régiók közé tartozik, főként Zlatibor, a Tara és a Kopaonik hegyek turisztikai vonzereje miatt. Kelet-Szerbia valamivel elmaradottabb a turizmus terén, de az utóbbi években fontos fejlesztések történnek, egyre nagyobb figyelmet kap ez a térség is, elsősorban a Đerdap Nemzeti Park, Niš városa és a Stara Planina vonzereje, valamint egyes gyógyfürdők adottságainak következtében.

A Szerb Köztársaság Turizmusfejlesztési Stratégiája megállapítja, hogy Szerbia termékinálatában ki kell emelni a természeti- és az ökoturizmust, az egészségturizmust, a falusi- és a kulturális turizmust, az üzleti turizmust és a folyami hajózás lehetőségeit (TOURISM DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF SERBIA 2016 – 2025. In Zenta Idegenforgalmi Fejlesztésének Programja 2017).

A fejlesztési dokumentumok azonban kitérnek arra is, hogy a Vajdaságban jellemző a „vajdasági márkák” hiánya. Lehetőségként fogalmazódik meg többek között a TDM szervezetek létrehozása és regionális jellegű turisztikai termékek kialakítása az állami- és a magánszektor együttműködésével.

2.3. Szerbia és a Vajdaság iránti turisztikai kereslet vizsgálata

2018-ban a *Szerbiába érkező turisták száma* 3 430 522 fő volt (3. táblázat), amely 11,2 százalékos növekedés az előző évhez képest. Ebből a belföldi látogatók száma 1 720 008 fő (8,3 százalékos növekedés), ami az összes látogató 50,1 százaléka. A külföldi turisták száma 1 710 514 fő (14,2 százalékos növekedés 2017-hez viszonyítva), ami 49,9 százalékos részesedést jelent a teljes vendégforgalomból. A legforgalmasabb hónapok a május, a nyári hónapok, a szeptember, és az október. A téli hónapokban körülbelül a felére csökken a vendégforgalom, tehát Szerbiára is jellemző a szezonális.

3. táblázat: Vendégek száma Szerbiában 2012 – 2018. között

Év	Vendégek száma (fő)						Részvétel a turizmus egészében (%)	
	Összesen (fő)	Index (%)	Belföldi (fő)	Index (%)	Külföldi (fő)	Index (%)	Belföldi	Külföldi
2012.	2 079 643	101	1 269 676	97	809 967	106	61,1	38,9
2013.	2 192 435	105,4	1 270 667	100,1	921 768	113,8	58	42
2014.	2 192 268	100	1 163 536	91,6	1 028 732	111,6	53,1	46,9
2015.	2 437 165	111,2	1 304 944	112,2	1 132 221	110,1	53,5	46,5
2016.	2 753 591	113	1 472 165	112,8	1 281 426	113,2	53,5	46,5
2017.	3 085 866	112,1	1 588 693	107,9	1 497 173	116,8	51,5	48,5
2018.	3 430 522	111,2	1 720 008	108,3	1 710 514	114,2	50,1	49,9

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turistica-inspekcija/>

A Vajdaságba az elmúlt öt évben érkező turisták számát összehasonlítva a Szerbiába érkező turisták számával megállapítható, hogy a Vajdaság 15-16 százalékban részesedik a Szerbiába érkező vendégforgalomból (4. táblázat). Ez az arány az elmúlt öt évben nem mutatott egyenletes növekedést, évente eltéréseket mutat, de folyamatosan 15-16 százalék között változik. 2018-ban a belföldi turisták aránya 52 százalék, a külföldi turisták aránya 48 százalék volt a Vajdaságban realizált vendégforgalomban. Az elmúlt öt évben a belföldi turizmus teljesítménye 2016-ban-ban volt a legnagyobb, ekkor a belföldi turisták aránya 55 százalék és a külföldi turisták aránya 45 százalék volt. A belföldi turisták aránya növekedésének oka lehet a belföldi utazásokat ösztönző üdülési utalványok 2014-ben történt bevezetése. Az elmúlt öt évben a belföldi turisták részesedése 52-55 százalék, a külföldi turisták részesedése 45-46 százalék között változott.

4. táblázat: Szerbiában és a Vajdaságban 2014 – 2018. között realizált vendégszámok

Időszak	Vendégszámok Szerbiában (fő)			Vendégszámok a Vajdaságban (fő)		
	Teljes	Belföldi	Külföldi	Teljes	Belföldi	Külföldi
2014.	2 192 268	1 163 536	1 028 732	341 483	183 602	157 881
2015.	2 437 165	1 304 944	1 132 221	413 332	227 291	186 041
2016.	2 753 591	1 472 165	1 281 426	446 492	243 439	203 053
2017.	3 085 866	1 588 693	1 497 173	496 625	269 025	227 600
2018.	3 430 522	1 720 008	1 710 514	538 472	278 516	259 956

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

A vendégéjszaka számokat vizsgálva az látható, hogy Szerbiában 2018-ban 9 336 103 vendégéjszakát regisztráltak (12,1 százalékos növekedés 2017-hez képest) (5. táblázat). Ebből a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 5 678 235 (10,3 százalékos növekedés az előző év azonos időszakához képest), amely az összes vendégéjszaka szám 60,8 százaléka. A külföldi turisták 15,2 százalékkal több vendégéjszakát (3 665 868) töltöttek el 2017 azonos időszakához képest, amely az összes vendégéjszaka szám 39,2 százaléka. A vendégéjszaka számok esetében megállapítható, hogy bár a belföldi és a külföldi vendégarány között nem nagy a különbség, a belföldi vendégek lényegesen több (35 százalékkal) vendégéjszakát töltenek el Szerbiában, mint a külföldi vendégek.

5. táblázat: Vendégéjszakák száma Szerbiában 2012 – 2018. között

Év	Vendégéjszakák						Részvétel a turizmus egészében (%)	
	Összesen (éjszaka)	Index (%)	Belföldi (éjszaka)	Index (%)	Külföldi (éjszaka)	Index (%)	Belföldi	Külföldi
2012.	6 484 702	98	4 688 485	94	1 796 217	109	75,3	24,7
2013.	6 567 460	101,3	4 579 067	97,7	1 988 393	110,7	69,7	30,3
2014.	6 086 275	92,7	3 925 221	85,7	2 161 054	108,7	64,5	35,5
2015.	6 651 852	109,3	4 242 172	108,1	2 409 680	111,5	63,8	36,2
2016.	7 533 739	113,3	4 794 741	113	2 738 998	113,7	63,6	36,4
2017.	8 325 144	110,5	5 150 017	107,4	3 175 127	115,9	61,9	38,1
2018.	9 336 103	112,1	5 678 235	110,3	3 657 868	115,2	60,8	39,2

Forrás: <http://mtt.gov.rs/turizam-i-turistica-inspekcija/>

A Vajdaságban az elmúlt öt évben *realizált vendégéjszaka számokat* összehasonlítva a Szerbiában realizált vendégéjszaka számokkal az mutatható ki, hogy a Vajdaság körülbelül 14 százalékban részesedik a Szerbiában realizált vendégéjszaka számokból (6. táblázat). Ez az arány az elmúlt öt évben nem mutatott növekedést, folyamatosan 14 százalék körül mozgott. 2018-ban a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 58 százalék volt, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák aránya 42 százalék volt. Az elmúlt öt évben a belföldi turizmus teljesítménye 2017-ben volt a legnagyobb, ekkor a belföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák aránya 59 százalék és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák aránya 40 százalék volt. Az elmúlt öt évben a belföldi turisták részesedése 57-59 százalék, a külföldi turisták részesedése pedig 40-42 százalék között változott. Ezek a megállapítások is azt igazolják, hogy a Vajdaságban is a belföldi vendégek lényegesen több vendégéjszakát töltenek el, mint a külföldi vendégek.

6. táblázat: Szerbiában és a Vajdaságban 2014 – 2018. között realizált vendégéjszaka számok

Időszak	Vendégéjszaka számok Szerbiában (éjszaka)			Vendégéjszaka számok a Vajdaságban (éjszaka)		
	Teljes	Belföldi	Külföldi	Teljes	Belföldi	Külföldi
2014.	6 086 275	3 925 221	2 161 054	863 773	505 523	358 250
2015.	6 651 852	4 242 172	2 409 680	994 314	583 399	410 915
2016.	7 533 739	4 794 741	2 738 998	1 123 923	660 016	463 907
2017.	8 325 144	5 150 017	3 175 127	1 159 845	684 394	475 451
2018.	9 336 103	5 678 235	3 657 868	1 314 968	756 832	558 136

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

Szerbia küldő országait vizsgálva elmondható, hogy 2018-ban a legtöbb turista Bosznia-Hercegovinából érkezett (121 384 fő, 12,3 százalékos növekedés), a legtöbb éjszakai tartózkodás (262 640 vendégéjszaka, 11,9 százalékos növekedés) ugyancsak a Bosznia-Hercegovinából érkező turisták körében volt tapasztalható. Jelentős küldő ország még Bulgária, Törökország, Horvátország, Németország, Szlovénia és Montenegró is. És bár Magyarország Szerbiával ugyancsak határos, az innen eredő forgalom a töredékét teszi ki a szerbiai vendégforgalomnak. Magyarország a középmezőnybe tartozik Szerbia küldő országai tekintetében: 2018-ban 44 320 fő (27,8 százalékos növekedés) 86 033 vendégéjszakát (23,2 százalékos növekedés) töltött itt el.

A turisták átlagos tartózkodási ideje is utal arra, hogy a belföldi vendégforgalom intenzívebb, mint a nemzetközi forgalom: a turisták átlagos tartózkodási ideje Szerbiában 2018-ban 2,72 nap volt, a belföldi turisták tartózkodási ideje 3,30, a külföldi turistáké 2,14 nap volt. Az elmúlt hét évet vizsgálva elmondható, hogy Szerbiában 2012-ben volt a legmagasabb az átlagos tartózkodási idő (3,12 nap).

A Szerb Statisztikai Hivatalnak az *üdülöhelyek típusai szerinti vizsgálata* (7. táblázat) alapján a mutatható ki, hogy 2018-ban Belgrádba összesen 1 111 745 *turista* érkezett, ami 11,8 százalékos növekedést jelent az előző évhez képest. Az ide érkező belföldi turisták száma (173 297 fő) 9,5 százalékkal nőtt, míg a Belgrádba érkező külföldiek száma (938 448 fő) 12,3 százalékkal nőtt 2017 azonos időszakához képest. Az Újvidékre érkező turisták száma 196 893 fő volt, ami 10,0 százalékos növekedést jelent az előző évhez viszonyítva. Ebből 67 368 fő volt a belföldi turisták száma, ami 1,8 százalékos növekedést jelent. A külföldi turisták száma 129 525 fő volt, ami 14,8 százalékos növekedést jelent az előző évhez képest. A fürdőhelyekre érkezők száma (596 884 fő) 15 százalékkal nőtt, ebből a belföldi turisták (487 302 fő) 13,6 százalékos növekedést, míg a külföldi turisták (109 582 fő) 21,6 százalékos növekedést mutatnak. A hegyvidéki központokba összesen 596 313 turista érkezett, ami 7,2 százalékos növekedést jelent 2017 azonos időszakához képest. A belföldi turisták száma (474 464 fő) 4,4 százalékkal, a külföldieké (121 849 fő) 19,7 százalékkal nőtt. Szerbia vendégszámainak további részét a statisztikai adatsorokban az „egyéb turisztikai helyszínek és más helyek” kategóriában jelölt vendégszámok teszik ki.

Összességében elmondható, hogy a legnagyobb látogatottsággal a főváros, Belgrád rendelkezik. Belgrád biztosítja Szerbia teljes vendégforgalmának harmadát (32 százalékat). A fürdőhelyek illetve a hegyvidéki üdülőközpontok a 17-17 százalékat, Újvidék pedig a teljes vendégforgalomnak körülbelül az 5,7 százalékat teszi ki. Az öt legnépszerűbb szerbiai turisztikai célállomás Zlatibor, Kopaonik, Belgrád, Újvidék és Vrnjačka Banja ([HTTPS://WWW.MAGYARSO.RS/HU](https://www.magyarso.rs/hu)).

7. táblázat: Vendégek száma a szerbiai üdülöhelyeken 2017-ben és 2018-ban (fő)

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

Üdülöhelyek	Vendégek száma 2017-ben						Vendégek száma 2018-ban					
	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index
Szerb Köztársaság	3 085 866	112,1	1 588 693	107,9	1 497 173	116,8	3 430 522	111,2	1 720 008	108,3	1 710 514	114,2
Belgrád	994 062	113,3	158 271	96,2	835 791	117,3	1 111 745	111,8	173 297	109,5	938 448	112,3
Újvidék	178 955	112,9	66 153	112,8	112 802	113	196 893	110	67 368	101,8	129 525	114,8
Fürdőhelyek	519 151	108,8	429 065	109,7	90 086	104,7	596 884	115	487 302	113,6	109 582	121,6
Hegyvidék	556 213	106,5	454 384	106,7	101 829	105,4	596 313	107,2	474 464	104,4	121 849	119,7
Egyéb turisztikai helyszínek	705 966	116,7	409 811	111,1	296 155	125,4	769 201	109	437 061	106,6	332 140	112,2
Más helyek	131 519	116	71 009	112,6	60 510	120,4	159 486	121,3	80 516	113,4	78 970	130,5

Ugyancsak az *üdülöhely típusai szerinti vizsgálat* alapján megállapítható (8. táblázat), hogy 2018-ban a

vendégéjszakák száma Belgrádban (2 289 464 éjszaka) 14,6 százalékkal nőtt 2017 azonos időszakához képest, ebből a belföldi turistáké (334 997 éjszaka) 9,7 százalékkal, a külföldieké (1 954 467 éjszaka) 15,5 százalékkal nőtt. 2018-ban az összes éjszakai tartózkodás Újvidéken (418 312 éjszaka) 23 százalékkal növekedett 2017 azonos időszakához képest. A belföldi turisták vendégéjszakáinak száma 29,5 százalékkal nőtt (140 736 éjszaka), míg a külföldi turistáké (277 576 éjszaka) 20 százalékkal növekedett. A gyógyfürdővel rendelkező üdülőhelyeken összesen 2 542 391 vendégéjszakát regisztráltak, ez 14,1 százalékos növekedést jelent. A belföldi turisták vendégéjszakáinak száma 2 226 627 fő (13,8 százalékos növekedés), míg a külföldi turistáknál 315 764 vendégéjszakát regisztráltak (16,4 százalékos növekedés). Ebben az időszakban a hegyvidéki területeken 2 172 906 vendégéjszaka (4,5 százalékos növekedés) volt megfigyelhető, ebből a belföldi turisták 1 827 830 éjszakát (4,0 százalékos növekedés), míg a külföldiek 345 076 éjszakát töltek el (7,4 százalékos növekedés). A vizsgálatok azt jelzik, hogy míg Belgrád a teljes vendégforgalomból 32 százalékban részesül, addig a vendégéjszakák számából 24,5 százalékban, azaz a teljes vendégéjszaka számnak a negyedét teszi ki. A fürdővárosok a vendégéjszaka számok több mint negyedét realizálják (27 százalék), a hegyvidékek csaknem a negyedét (23 százalék), Újvidék pedig 4,8 százalékban részesedik a teljes vendégéjszaka számból.

8. táblázat: Vendégéjszakák száma 2017-ben és 2018-ban a szerbiai üdülőhelyeken (éjszaka)

Üdülőhelyek	Vendégéjszakák száma 2017-ben						Vendégéjszakák száma 2018-ban					
	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index	Összesen	Index	Belföldi	Index	Külföldi	Index
Szerb Köztársaság	8 325 144	110,5	5 150 017	107,4	3 175 127	115,9	9 336 103	112,1	5 678 235	110,3	3 657 868	115,2
Belgrád	1 997 236	117,3	305 419	107,1	1 691 817	119,3	2 289 464	114,6	334 997	109,7	1 954 467	115,5
Újvidék	340 036	102,8	108 696	105,5	231 340	101,5	418 312	123	140 736	129,5	277 576	120
Fürdőhelyek	2 227 945	106,9	1 956 656	106,9	271 289	106,9	2 542 391	114,1	2 226 627	113,8	315 764	116,4
Hegyvidék	2 078 690	107,8	1 757 336	107,1	321 354	111,9	2 172 906	104,5	1 827 830	104	345 076	107,4
Egyéb turisztikai helyszínek	1 380 257	113,5	839 749	110,1	540 508	119,2	1 539 478	111,5	927 939	110,5	611 539	113,1
Más helyek	300 980	111,6	182 161	106,6	118 819	120,3	373 552	124,1	220 106	120,8	153 446	129,1

Forrás: <http://data.stat.gov.rs>

A fenti megállapítások szerint *Szerbia a tényleges turisztikai teljesítményének nagy részét a fürdőhelyeken eltöltött vendég- és vendégéjszaka számokból nyeri. Szerbia gyógyfürdőinek látogatósza (596 884 fő) 2018-ban 15 százalékkal nőtt 2017 azonos időszakához képest. A belföldi turisták számának növekedése (487 302 fő) 13,6 százalék volt, míg a külföldi turisták számának növekedése (109 582 fő) 21,6 százalék volt. A vendégéjszakák tekintetében a szerbiai gyógyfürdők teljesítménye ugyancsak kiemelkedő. A vendégek a gyógyfürdőkben 2018-ban 2 542 391 vendégéjszakát töltek el, és így összesen 14,1 százalékkal nőtt a látogatottság a 2017. év azonos időszakához képest. A belföldi vendégek által eltöltött éjszakák száma 2 226 627 volt, amely 13,8 százalékos növekedést mutat az előző év teljesítményéhez képest. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma (315 764 éjszaka) 16,4 százalékkal nőtt.*

Szerbiában a Vrnjacka Banja volt a legkedveltebb fürdőhely, ennek látogatósza (247 709 fő) 16,2 százalékkal, a vendégéjszakák száma (818 045 éjszaka) 16,6 százalékkal nőtt. Sokobanján történt a legnagyobb látogatottság növekedés (87,6 százalék), valamint itt növekedett a legnagyobb mértékben a vendégéjszakák száma (90,3 százalékkal). Ennek a jelentős növekedésnek több oka is lehet: a desztináció hatékony marketingkommunikációs tevékenysége, a folyamatos turisztikai beruházások és az üdülési utalványok igénybevétele (<https://sokobanja.rs/en/>).

A fürdők teljesítményének összehasonlításával látható, hogy a *vajdasági magyar fürdők*, így különösen a palicsi, a redneki, a magyarkanizsai és az apatini fürdők az általuk realizált vendég- és vendégéjszaka számok szerint az él- és a középmezőnyben vannak.

2018-ban a *gyógyfürdőkben regisztrált átlagos tartózkodási idő* 4,26 nap volt (a belföldi turisták esetében 4,57 nap, a külföldiek esetében 2,88 nap). A belföldi turisták átlagosan a leghosszabb időt a Selters fürdőhelyen töltötték (20,86 nap), a külföldiek a leghosszabb ideig a Gornja Treпча fürdőhelyen tartózkodtak (12,28 nap).

Összefoglalás és következtetések

A Vajdasági Magyar Közösséget Érintő Idegenforgalom Fejlesztési Stratégiájának (2018) megállapításai szerint a Vajdaság a természeti adottságok tekintetében a vízi-, a gyalogos-, a kerékpáros-, a lovas-, a horgász-, a vadász- és az ökoturizmus elterjedéséhez nyújtanak lehetőséget. Észak-Bácska, Észak-Bánság, Közép- és Dél-Bánság, továbbá Óbecse és Törökbecse egyaránt célterületnek számít az egészségturizmus, a falusi turizmus, a kulturális turizmus és a vadászturizmus szempontjából. A vajdasági régió területén a turisztikai kínálat sokfélesége és a látogatósza szempontból kiemelkedik Újvidék és a Fruška gora (Tarcál-hegy), valamint Szabadka és Palics térsége.

A fejlesztési dokumentumban tett megállapítások ellenére azonban megállapítható, hogy a Vajdaság turizmusának termékpotenciálját jelentő természeti turizmus (vízi-, gyalogos-, kerékpáros-, horgász-, lovas-, vadász- és ökoturizmus) kiépítettsége az infrastruktúra és a termékcsomagok tekintetében egyelőre hiányos és további fejlesztéseket igényel. A természeti turizmusra épülő termékek közül elsősorban az egészségturizmus lehetőségei emelhetők ki. Itt a fürdők teljesítményének összehasonlításával az látható, hogy a vajdasági magyar fürdők, így különösen a palicsi, a redneki, a magyarkanizsai és az apatini fürdők az általuk realizált vendég- és vendégéjszaka számok szerint a szerbiai fürdők él- és középmezőnyében vannak. Az egészségturizmus mellett ma a turisták a kulturális turizmusnak több termékfajtaját vehetik igénybe, így a szecesszió épített örökségét bemutató és a helyi termékek megismerésére irányuló tematikus utakat, túrákat, vagy a néphagyományokra épülő rendezvényeket.

Különösen 2010-től a Vajdaságban növekvő tendenciát mutat a külföldi turisták száma és az általuk eltöltött vendégéjszakák száma. Megfigyelhető továbbá a belföldi turistaforgalom lassú, de folyamatos élénkülése 2014-től, amikor a szerb kormány elindította a belföldi turizmus fejlesztésére és a vendégéjszakák növelésére irányuló úgynevezett „üdülési utalvány” programját. A belföldi és a külföldi turisták aránya kiegyenlített, míg a vendégéjszaka számokkal kapcsolatban kimutatható, hogy a belföldi turisták több éjszakát töltenek el Szerbiában és a Vajdaságban, mint a külföldi turisták.

Az elemzések szerint az is kimutatható, hogy a magyarországi turisták kevésbé érdeklődnek a Vajdaság turisztikai értékei iránt. A Magyarországról irányuló vendégforgalom a töredékét teszi ki a szerbiai vendégforgalomnak, holott jelentős keresleti potenciált jelenthet e térség számára. A magyarországi turisták számára vonzóak lehetnek a magyarság értékei, a várak, a magyarság számára meghatározó történelmi emlékhelyek, a kiemelt jelentőségű műemlékek, a magyarság önmeghatározásának szimbolikus műemlékeiként kiemelhető egyházi emlékek, búcsújáróhelyek.

A Vajdaságban jellemző még a nemzeti és a regionális, valamint a helyi turisztikai identitás kiépítésének hiánya, a „vajdasági márkák” hiánya, illetve az állami- és a magánszektor együttműködésének hiánya a turisztikai termékek fejlesztésében. Lehetőségként fogalmazódik meg többek között a TDM szervezetek létrehozása, illetve a turizmus fejlesztéséért felelős szervezetek összehangolt tevékenysége regionális és helyi szinten, továbbá a regionális jellegű turisztikai termékek kialakítása, a régió érdekelt államaival együttesen a turisztikai kínálat előnyösebb helyzetének és vonzerejének növelése.

Irodalomjegyzék

G. NAGY LILLA IMOLA (2018): Délvidék titkai. Mi ér az ember, ha magyar? Panonia-Print Kft., Topolya.
KORHECZ TAMÁS (2009): A vajdasági tartományi autonómia és nemzetiségi önkormányzat. In: Szarka L. et al. (szerk.): Etnopolitikai modellek a gyakorlatban. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 172–190.
THOMKA ORSOLYA – KURCZ ÁDÁM ISTVÁN – TÓTH ANIKÓ (2010): Délvidék – A Vajdaság és Belgrád. Bácska, Bánság, Szerémség és az Al-Duna. Ketzal Kiadó Kft. Budapest.
ZENTA IDEGENFORGALMI FEJLESZTÉSÉNEK PROGRAMJA (2017). Sport és Idegenforgalmi Kar Tims Újvidék.

Egyéb források

A VAJDASÁGI MAGYAR KÖZÖSSÉGET ÉRINTŐ IDEGENFORGALOM FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA (2018): Készítette: Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálatának balkáni központja (CESCI Balkans). Újvidék – Szabadka.
https://www.prosperitati.rs/sites/default/files/a_vajdasagi_magyar_kozosseget_erinto_idegenforgalom_fejlesztési_strategiaja_7.7.pdf (Letöltés ideje: 2019. február 8.)
A DÉLVIDÉK LEGVONZÓBB TURISTACÉLPONTJAI. <https://delhir.info/2017/11/20/delvidek-legvonzobb-turistacelpontjai/>. 2017.11.20. (Letöltés ideje: 2019. január 7.)

FÓKUSZBAN A TURIZMUS FEJLESZTÉSE. Idegenforgalmi fórum Palicson. Magyar Szó/Vajdaság/Szabadka. 2018. május 10.

https://www.magyarszo.rs/hu/3674/vajdasag_szabadka/183027/F%C3%B3kuszb-an-a-turizmus-fejleszt%C3%A9se.htm (Letöltés ideje: 2019. március 4.)

MUNICIPALITIES AND REGIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA (2013): Statistical Office of the Republic of Serbia. Belgrade.

<http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/PdfE/G20122008.pdf> (Letöltés ideje: 2019. február 7.)

REPUBLIC OF SERBIA MINISTRY OF TRADE, TOURISM AND TELECOMMUNICATIONS.

<http://mtt.gov.rs/turizam-i-turisticka-inspekcija/> (Letöltés ideje: 2019. február 7.)

STATISTICAL YEARBOOK OF THE REPUBLIC OF SERBIA (2012): Belgrade.

<http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/PdfE/G20122007.pdf> (Letöltés ideje: 2019. február 7.)

Statistical Office of the Republic of Serbia. <http://data.stat.gov.rs> (Letöltés ideje: 2019. február 6.)

SOKOBANJA <https://sokobanja.rs/en/> (Letöltés ideje: 2019. november 6.)

TOURISM DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF SERBIA 2015 – 2025 (2016):

Government of the Republic of Serbia Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications. Belgrade.

<http://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf> (Letöltés ideje: 2019. február 7.).

VAJDASÁGI MAGYAR ÉRTÉKTÁR. Vajdaság kincsei. <http://ertektar.rs/> (Letöltés ideje: 2019. január 7.)